

ANNA-MARIA GRÜNFELDER

GRAD SENJ – STRANE ŽIDOVSKJE IZBJEGLICE NA PUTU U NARODNOOSLOBODILAČKU BORBU (POUČCI IZ OPHODENJA S ANTISEMITIZMOM)¹

Anna-Maria Grünfelder
Karela Zahradnika 30
HR 10000 Zagreb
anni.gruenfelder@gmail.com

UDK: 314.7(497.5Senj)"1942/3"
94(497.5Senj)=411.16)
Izvorni znanstveni članak
Ur: 2025-05-31

Iako nema ni arheoloških nalaza ni dokumenata koji bi svjedočili kontinuiranoj nazočnosti Židova u gradu Senju, o značaju Senja za Židove bitna je poveznica njihovo sudjelovanje u narodnooslobodilačkoj borbi. Židovi pobjegli iz Nezavisne Države Hrvatske, kao i židovske izbjeglice iz svih europskih zemalja pod jarmom Hitlerove Njemačke, godine 1941. tražili su utočište od ustaškog progona u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pod talijanskom okupacijom, u Hrvatskom primorju i u Dalmaciji. Logori Kraljevica (od 1. 11. 1942. do svibnja 1943.) i Kampor na otoku Rabu (od svibnja 1943. do kapitulacije Italije 8. 9. 1943.) služili su upravo zaštitu progonjenih Židova. Kada je Italija od 10. rujna 1943. nadalje užurbano napuštala svoju okupacijsku zonu, pripadnici NOV-a iz zaleda Kvarnerskih otoka evakuirali su Židove na kopno, kako bi ih zaštitili od njemačkih okupatora.

Senj je u tim akcijama spašavanja dao velik doprinos prebacivanju spašenih civila, koji su doplovili u Senjsku luku, na putu preko Vratnika u Liku. "Židovski/Jevrejski bataljun", osnovan još u Rabu, činilo je 350 mladih, vojno brzopotezno osposobljenih Židova i Židovki, koji su iz Senjske luke krenuli pješice – a sve te akcije odvijale su se dok je Senj, od 14. 9. 1943. partizanski teritorij, od 7. do 9. listopada doživljavao najteže zračne napade njemačkog zrakoplovstva. Dvadesetak osoba, i Senjana i "stranaca koji su se zatekli u gradu" (kako očevici pišu u kronikama), stradalo je, a bilo je i mnogo ozlijeđenih te je uništeno gotovo 50 % zgrada pa i kulturno-povijesnih spomenika. Židovi koji su preostali u talijanskim logorima Kraljevica i Kampor, a koje su potom spasili i partizani, odlučili su se iz zahvalnosti prema Narodnooslobodilačkoj borbi jugoslavenskih naroda uključiti u njihovu borbu.

Ono što je ostalo od povijesti partizanskog spašavanja Židova jest židovski doprinos partizanskoj borbi. Spašavanje Židova i njihov odlazak u partizane također je dio i povijesti Senja.

Ključne riječi: Senj, Židovi, narodnooslobodilačka borba, logor Kampor, logor Kraljevica, partizansko spašavanje

¹ Priredeno poglavlje iz knjige *Nevidljivi: repatrijacija i reintegracija žrtava holokausta u Hrvatskoj*, Zagreb, STAJER-GRAF, Bet Israel 2025. – ustupljeno ljubaznošću autorice A. M. Grünfelder.

Grad Senj i okolina u Drugome svjetskom ratu - Druga (talijanska) okupacijska zona

U Drugom svjetskom ratu, kad su nacistička Njemačka i fašistička Italija podijelile Nezavisnu Državu Hrvatsku u okupacijske zone (23. travnja 1941.), grad Senj spadao je u Drugu (talijansku) okupacijsku zonu i postao sjedištem divizije *Murge* Druge talijanske vojske. Talijanska je vojska nakon uspostave hrvatske države, zajedno s njemačkim Wehrmachtom, ostala u novoj državi kao "pokroviteljska snaga", za što je država morala plaćati naknadu i pružati tim vojskama svu moguću materijalnu i financijsku podršku. Potpisivanjem Rimskih ugovora 18. 5. 1941., između NDH-a i Italije, Italiji je na području sjevernoga Jadrana pripalo područje Sušaka i Čabra te svi otoci, osim Paga². Talijanske oružane snage, zadržane na području Nezavisne Države Hrvatske trebale su omogućiti vlastima NDH-a da preuzmu svoje ovlasti – no, vojni zapovjednici nimalo se nisu na to obazirali. U kolovozu 1941. godine, talijanske su vojne vlasti i otvoreno najavile ponovnu okupaciju dijela kopnenog predjela Druge (talijanske) zone s obrazloženjem da vlasti NDH-a nisu u stanju osigurati mir i sigurnost na svome državnom području niti su u stanju suzbijati aktivnosti "bandi", partizana.³ Hrvatsko stanovništvo trpjelo je "imperijalističko", diskriminacijsko ponašanje talijanskih fašista prema njima (kao i prema Slovencima) – dok su se hrvatski, jugoslavenski i Židovi iz Njemačke, Austrije, Češke, Slovačke, Mađarske i Poljske, ali i Srbi progonjeni od ustaških vlasti, mogli osjećati zaštićeno pod talijanskom vlašću. Internacija Židova u "koncentracijske logore" pod talijanskom ingerencijom štitila ih je od pokušaja otmice ustaških ili njemačkih agenata koji bi ih deportirali u cilju provedbe Konačnog rješenja.

Židovi u Senju kroz povijest

Tek rijetki arheološki tragovi svjedoče o prisutnosti Židova u gradu Senju i njegovoj okolici u antičkom dobu. Židov Aurelij Dionizij (*Aurelius Dyonisius Iudaeus Tiberiensis*) iz galilejskog gradića Tiberijade, pokopan je podno Vratnika; o tome svjedoči nadgrobna ploča pronađena uz cestu prema prijevoju.⁴ Taj

² M. CATTARUZZA, 2007, 215; D. I. RUSINOW, 1969, 273.

³ DRŽAVNOPRAVNO UREĐENJE I NADLEŽNOSTI OKUPACIJSKIH ODNOSNO 'POKROVITELJSKIH' SILA, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <https://enciklopedija.hr/clanak/nezavisna-drzava-hrvatska> (2025-05-22)

⁴ AURELIJE, DIONIZIJE IZ TIBERIJADE, *Židovski biografski leksikon*, URL: <https://zbl.lzmk.hr/?p=314> (2025-05-22)

pronalazak datira iz 2. stoljeća, kad je Senj uživao primat kao upravno središte, što su ga prije imali otočni gradovi. U Senju je tada djelovao carinski ured za Ilirik (*publicum portorii Illyrici*). Zahvaljujući njegovoj pomorsko-trgovačkoj orijentaciji, ne doseljavaju se samo Italici nego i ljudi iz istočnih provincija, o čemu svjedoče nadgrobni spomenici na grčkom i latinskom.⁵ Jedno stoljeće kasnije Senj gubi svoj povlaštenu položaj te nastupa gospodarska recesija zbog prodora germanskih plemena Markomana i Kvarda.⁶

Arheološki tragovi koji bi svjedočili nekom kontinuitetu židovskoga života u gradu Senju kroz povijest nisu pronađeni. Ni pisani izvori o povijesti Senja ne spominju Židove iako se Senj tijekom srednjeg vijeka razvijao u prometno i gospodarski važno sjedište i bio je poveznica između senjske luke i zaleđa. Senj kao glavni grad "morske granice" u sastavu habsburške Vojne krajine nije mogao privući Židove jer su vlasti Vojne krajine Židovima zabranile stalni boravak u vojnim utverdama. Kako Židovi nisu smjeli služiti u vojsci – "Židovima i ženama" vojna je služba u Habsburškoj Monarhiji bila nedostupna, što je još potvrdio car Josip II. krajem 18. stoljeća. Stoga za stalno nastanjenje Židova u vojnim utverdama vlasti očito nisu vidjele potrebu.⁷

Historiografska literatura o senjskom stanovništvu navodi tek privremene boravke Židova. Oni su senjsku posadu, vojnike Krajiške vojske, opskrbljivali streljivom, barutom, vojničkom opremom, hranom i krmivom te rakijom. Naime, Židovima je bilo zabranjeno nastanjivati se u Vojnoj krajini, i tek iznimno bi neki stekli pravo doseliti se sa svojom obitelji u vojne utvrde – no Senj se ne nalazi među gradovima u kojima su zabilježeni stalno nastanjeni Židovi.

Senj se naročito u 18. stoljeću razvijao u značajno prometno čvorište, a slijedom toga i u gospodarski perspektivni gradić. U 19. stoljeću bečki dvor, plemstvo i industrijalci gradove Istočne obale Jadrana prepoznaju kao privlačne destinacije za ljetovanje, ladanje i kupališne boravke, no grad nije profitirao od nove gospodarske grane. Crikvenica i Novi Vinodolski su, naprotiv, doživjeli uzlet – zahvaljujući i brojnoj, a imućnoj židovskoj klijenteli. Senj, pak, ostaje tek tranzitno mjesto. Puštanjem u promet željezničke pruge Beč – Trst 1857., s odvojkom Južna željeznica (Südbahn) za Matulj i Opatiju, te 1873. pruge Budimpešta – Rijeka, sjeverni Jadran

⁵ Ž. BARTULOVIĆ, 2007, 265, 296.

⁶ Ž. BARTULOVIĆ, 2007, 268.

⁷ M. HOCHEDLINGER, 2021, 151, 565.

postao je dostupniji turistima iz srednje Europe, ali i kapitalu koji se ulagao u izgradnju različitih građevina za potrebe turizma.

Dalmacija je od 1838. povezana sa srednjom Europom, zahvaljujući uspostavi redovite parobrodarske linije Trst – Kotor austrijskog Lloyd (najprije jedanput mjesečno u zimskim mjesecima, dva puta u ljetnim mjesecima, poslije i češće, a od 1863. tri puta tjedno). Splitska luka bila je obvezna postaja na redovitim linijama. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća istočnom obalom Jadrana putuju istraživači različitih struka – geografi, geolozi, botaničari, zoolozi, liječnici, studenti arhitekture s profesorima, predstavnici vladinih komisija za utvrđivanje stanja u Dalmaciji. Uz njih, putuju i turisti istraživači. Gotovo sa svih organiziranih putovanja objavljivana su izvješća ili impresije s putovanja u obliku knjiga i članaka u različitim časopisima. Takvim objavama istočna obala Jadrana postajala je sve dostupnija široj javnosti, odnosno turistima. Promociji Dalmacije pridonijeli su obilasci "okrunjenih glava" – primjerice, saksonskog kralja 1838., zatim cara Franje Josipa I. 1875. i drugih članova carske i kraljevske obitelji, što je urodilo i snažnim odjekom u javnosti. Klub čeških turista (*Klub českých turistů*), osnovan u Pragu 1888., organizirao je 1897. dvotjedno putovanje po Dalmaciji i Bosni i Hercegovini te osnovao Ferijalni savez za ljetovanje češke djece u Crikvenici. U turističkim mjestima djelovali su i Poljski odbori.⁸ Češko-moravska i poljska socijalna i humanitarna društva uredila su ferijalne domove za djecu i za rekonvalescente, tako da je Jadran stekao glas kao prvorazredna destinacija za zdravstveni i kupališni turizam.⁹

Dok je turistički promet u Splitu od zadnjeg desetljeća 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata nezaustavljivo rastao – zahvaljujući splitskoj luci, atraktivnom mediteranskom prostoru i sve kvalitetnijoj turističkoj ponudi – priobalni pojas od Novog Vinodolskog pa sve do Splita ostao je tek tranzitni teren, a gospodarstvo je bilo fokusirano na obrt i na malene tvornice.¹⁰

Od 1933., kad su židovske izbjeglice počele stizati u Kraljevinu Jugoslaviju – kao "turisti", zbog poteškoća s dobivanjem boravišnih dozvola

⁸ HR-HDA-158, Banovina Hrvatska - Odjeljak za državnu zaštitu (BH-ODZ), kutija 53, br. 13 104/40 od 9. 3. 1940. Jevrejski istorijski muzej Beograd (JIM), Popis Kraljevica; ne nalaze se na popisu www.doew.at niti www.yadvashem.org, <https://www.jusp-jasenovac.hr/> ili www.annapizzuti.it/database/rubrica.php; 1048 HR-HDA, Arhiv Helm, kutija 18, Zl. 30, Kupec Franz.

⁹ HR-HDA, BH-ODZ, kutija 15, br. 45 082/39; kutija 33, br. 2723/40, 4304/40 i 4305/40.

¹⁰ H. KNIFIĆ SCHAPS, 2022.

¹¹ A. M. GRÜNFELDER, 2018, 33, 39, 127 i *passim*.

kad bi se deklarirali kao emigranti¹¹ – više od 4000 njih prelazilo je Jugoslaviju na putu u emigraciju. Do 1941. godine njihov će se broj popeti na oko 55000. Zagreb se razvio u pravi *hotspot* za njemačke Židove jer su kopnenim putem, preko Turske, mogli stići do Palestine. Putovalo se i brodovima za Palestinu – Dunavom do Crnog mora. Jadranom i Sredozemnim morem putovali su emigranti za prekomorske destinacije. Obitelji intelektualaca u Zagrebu – profesori medicine i arhitekture te glazbeni i likovni umjetnici pronašli bi utočište kod svojih zagrebačkih kolega, s kojima su se upoznali jer su studenti iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Slovenije u međuratnim godinama nastavljali studirati na sveučilištima u Beču, Pragu, Berlinu, Dresdenu, Zürichu i Münchenu. Po povratku u domovinu ponijeli bi sa sobom kulturu specifičnu za obrazovani, imućni i perspektivni sloj građana – "kulturu salona", kulturu diskusija o znanstvenim i umjetničkim temama, glazbenim i glumačkim predstavama. U međuratnome razdoblju "saloni" su doživjeli još jedan procvat, prije *sumraka* 1933. godine. Židovi koji su emigrirali iz nacionalsocijalističke Njemačke još su, do 1935./1936. godine, mogli ponijeti sa sobom svoju pokretnu imovinu, dragocjenosti i financijska sredstva, pa su u prihvatnim zemljama sve do 1938. godine otvarali trgovine i poduzeća. Zaposeliti se u predstavništvima stranih tvrtki ili u znanstvenim institucijama bilo im je također dopušteno. Kraljevina Jugoslavija, međutim, približavajući se nacističkoj Njemačkoj, postupno je uvodila ograničenja za ulazak u Jugoslaviju i boravak u njoj, kao i za zapošljavanje stranaca, što se isključivo odnosilo na strane Židove. Status "Židov" upisivan je u njemačke putovnice židovskih vlasnika od 1935. godine, a do 1938. godine tu su diskriminirajuću značajku preuzele i druge europske zemlje¹².

Njemački umjetnici uspjeli su, uz pomoć zagrebačkih prijatelja arhitekata i profesora, kupiti vile na Korčuli, pa su tamo prenijeli "Berlinsku umjetničku koloniju", stvorili slike koje su zahvaljujući i zagrebačkim krugovima dospjele u London, a otamo i na Münchensku izložbu "Entartete Kunst" (*Izopačena umjetnost*) 1937. godine. Sama djela i dramatične okolnosti njihova nastajanja postale su značajan doprinos umjetnosti tijekom nacionalsocijalizma. Sjećanje na emigraciju njemačko-židovskih umjetnika u egzilu na jugoslavenskom Jadranu prenijela su dvojica austrijskih emigranata – pisaca koji su u likovnoj koloniji na Korčuli živjeli sve do talijanske kapitulacije i do evakuacije židovskih emigranata u Italiju. Alexander

¹² A. M. GRÜNFELDER, 2018, 58–72.

Sacher-Masoch¹³ i "ratni novinar" Franz Theodor Csokor¹⁴ također su se pridružili židovskim izbjeglicama na Korčuli; Csokor se već 1943. odlučio na evakuaciju u Italiju.

Emigranti koji su odmah poslije 1933. godine emigrirali iz nacističke Njemačke, spasili su sebe i – velikim dijelom – svoju materijalnu egzistenciju. No veliki val njemačkih Židova, osobito od 1938. godine – od okupacije Austrije i od pogroma u studenom iste godine – značio je bijeg glavom bez obzira i bez sredstava za život u tuđini. Takvi bi stizali na Korčulu – ali u internaciju, na "prisilni boravak" do rješavanja njihova statusa i izdavanja ili neizdavanja dozvola za boravak. Za razliku od onih iz 1933., koji su uživali u svojim vilama, Židovi na prisilnom boravku nisu smjeli sklopiti radni odnos, ali kako su od nečega morali živjeti, prihvaćali su sve pružene mogućnosti, primjerice, posao na Brodogradilištu "Navecurzola".¹⁵ Zahvaljujući privatnoj obiteljskoj kronici umirovljenog zagrebačkog profesora Arhitektonskog fakulteta Ive Podhorskog, stečen je uvid u autobiografiju njegova oca Richarda Podhorskog, bivšeg studenta arhitekture u Pragu, koji je na svojim putovanjima u Njemačku sklopio mnoga prijateljstva i svojim kolegama pružio gostoprimstvo u Zagrebu

¹³ Književnik Alexander von Sacher-Masoch (1901. – 1972.), rođen u Witkovicima (Moravija). Obiteljsko imanje nalazilo se u Karansebesu, u Rumunjskoj. Odrastao je ondje, zatim u Mađarskoj, Slovačkoj i Austriji, zbog očeva rukovodećeg položaja u željezničkoj upravi Habsburške Monarhije. S roditeljima je živio u Grazu i u Berlinu, završio je studij kemije i zaposlio se u tvrtci Simens – Halke. Godine 1935. obitelj je zbog protivljenja nacistima pobjegla iz Berlina u Beč. Godine 1938. Alexander, već poznat kao kazališni kritičar i protunacističkog intelektualca, pobjegao je u Beograd. Ondje je doživio bombardiranje Beograda. Opisao je napad u svom romanu "Die Oelgaerten brennen" (Naklada Zsolnay, Hamburg-Wien, 1956.). Od Gestapa, koji mu je bio na tragu još u Berlinu, štitio ga je švicarski poslanik, jer je u Beogradu radio kao izvjestitelj za švicarski radio i bavio se prevodenjem s mađarskog, rumunjskog, slovačkog i češkog. Nakon njemačke okupacije Beograda pobjegao je kroz Hrvatsku na Korčulu. Godine 1943. mogao se evakuirati u Italiju, no javio se u partizane. Tek 1944. godine pobjegao je iz NOV-a u Bari. U Jugoslaviji se povezao s kćeri osječkog odvjetnika Milana Leitnera (ubijen 1943. u Auschwitzu), Milicom Leitner (oženio ju je 1947., a rastali su se 1959.). Kći Barbara, iz prvog braka s Ruthom Schlesinger, ostala je u Jugoslaviji kad se brak s Ruth raskinuo. U poslijeratnoj Austriji Sacher Masoch postao je prvi predsjednik Austrijskog P.E.N. centra. Popis njegovih romana i životopis na: ALEXANDER VON SACHER-MASOCH, *Wien Geschichte Wiki*, URL: https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Alexander_von_Sacher-Masoch (2025-05-24)

¹⁴ Franz Theodor Csokor (1885. – 1969.), bečki književnik. Izvještavao je iz Poljske, Jugoslavije i Rumunjske. Godine 1938. pobjegao je iz Austrije u Jugoslaviju i pridružio se njemačkim umjetnicima na Korčuli. Pisao je o njemačkom napadu na Poljsku i o židovskoj emigraciji iz Njemačke u Jugoslaviji. (F. T. CSOKOR, 1947; CSOKOR, FRANZ THEODOR, *Proleksis enciklopedija*, URL: <https://proleksis.lzmk.hr/16277> (2025-05-24))

¹⁵ A. M. GRÜNFELDER, 2018, 161, 162.

i u Primorju, kad su oni emigrirali. Spomenuo je i boravak u Crikvenici njemačkog dizajnera porculana i profesora u manufakturama Rosenthal i Meissen, Maxa Hermanna Fritza (1873. – 1948.), 1933. godine.¹⁶

Drugi svjetski rat – s posebnim osvrtom na sudbinu Židova u Primorju

U Drugom svjetskom ratu na prostoru Hrvatske, odnosno Nezavisne Države Hrvatske, Senj je imao strateški važnu ulogu – njegov zemljopisni položaj odredio je njegovu važnost za obranu i kopnenih i pomorskih prilaza. Uz to, Senj je bio upravni centar sjevernog Hrvatskog primorja. U Travanjskom ratu godine 1941. Senj se našao na putu prodiranja talijanskih vojnih snaga, koje su jadranskom cestom od Rijeke zaposjele Primorje te, s morske strane, kvarnerske otoke. Jugoslavenska Kraljevska vojska nije im pružila nikakav otpor, pa je Senj zbog toga bio pošteđen djelovanja borbenih zrakoplova Osovinskih sila. Talijanske su postrojbe ušle u Senj 13. travnja 1941. bez borbe. U Senju su ostavile posadu, dok se glavnina snaga uputila prema Lici i Zadru. Talijanski okupator pretvorio je Senj u iznimno jako uporište kopnenih i pomorskih snaga, a držeći prijevaj Vratnik, osiguravao je bitne komunikacijske veze s unutrašnjošću, osobito s Likom.

Senj je, dakle, postao grad Nezavisne Države Hrvatske, sjedište gradskih, kotarskih i županijskih vlasti (Velika župa Vinodol i Podgorje), oružništva te raznih ustaških stožera. To je, međutim, ostalo samo formalnost. Talijanske su vojne vlasti, divizija Murge, predstavnicima NDH-a dopustile vršenje administrativnih funkcija u svega nekoliko relativno sporednih područja, poput statistike stanovništva i nekih nadležnosti iz područja školstva, dok je talijanska vojna uprava zadržala sve odluke vezane uz kretanje osoba i robe, i morem i kopnom. Jadransko more postalo je talijansko *mare nostro*. O tome svjedoči odgovor talijanskog službenika na predstavku Kotarskog poglavarstva u Novome: "Talijanska armija pridržava si pravo izdavati dokumente osobama prema njihovoj procjeni, bez obzira na odluku hrvatskih vlasti". Ovaj je odgovor dobila ustaška općinska vlast u Senju na svoj prosvjed zbog toga što je talijanska vojna uprava senjskom Židovu izdala propusnicu.¹⁷

¹⁶ R. PODHORSKY, neobjavljene i nepaginirane obiteljske kronike, 1933. – 1944. Jedina objavljena biografija ne spominje njegovu emigraciju u Jugoslaviju i u Albaniju. (MAX DANIEL HERMANN FRITZ, *Askart*, URL: https://www.askart.com/artist/Max_Daniel_Hermann_Fritz/11032732/Max_Daniel_Hermann_Fritz.aspx (2025-08-04))

¹⁷ M. A. MATARD-BONUCCI, 2007, 317; B. POLIĆ, 2004, 398, 399; 1038 HR-HDA, RUR ŽO, kutija 13, br. 4041/1942, inv. br. 2945.

U svibnju 1943. talijanska posada u gradu ojačana je i četničkim snagama iz Like, koje su iz Srbije pobjegle u III. talijansku okupacijsku zonu, "spašene" od talijanske vojske i u talijansku vojsku uključene kao "pomoćne snage". Pred sam kraj talijanske okupacije Primorja četničke su se jedinice povukle prema otoku Krku i dalje prema Cresu i Lošinj.

Tada su Primorje i zaleđe, nakon sloma Kraljevine Jugoslavije i podjele jugoslavenskog prostora između Osovinskih sila te uspostave Nezavisne Države Hrvatske, postali teritorij Druge talijanske okupacijske zone. Ustaški je režim progonio i diskriminirao etničke skupine – ponajprije Srbe i Židove – no u talijanskoj su zoni bile zaštićene i od ustaških i od njemačkih vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Međutim, krajem listopada 1942. godine došlo je do naizgled dramatičnog obrata. U cijelom Primorju talijanske su vlasti pritvorile ondje nastanjene židovske izbjeglice – Židove iz NDH-a te izbjeglice iz Bosne i drugih dijelova Jugoslavije – kako bi ih internirale u logor talijanskog garnizona u Kraljevici, *Campo di concentramento per Ebrei Porto Ré*. Sami su Židovi bili uvjereni da će ih kamionima najkraćim putem prebaciti u Jasenovac, no cilj te akcije bio je potpuno drugačiji. Nije se planiralo njihovo izručenje ubojicama, nego spašavanje od njemačkog *Endlösung* (Konačnog rješenja židovskog pitanja).¹⁸ Kraljevskom ratnom ministarstvu u Rimu i u Ministarstvu vanjskih poslova postojali su krugovi okupljeni oko samog ministra vanjskih poslova, Galeazza grofa Ciana, koji su bili odlučni da po svaku cijenu spriječe "Konačno rješenje" na talijanskim teritorijima – od Sjeverne Afrike, preko Sredozemlja i Balkana, pa sve do Južne Francuske.¹⁹ Diplomatski pritisak Njemačkog Reicha na talijanske vlasti da izvrše svoju obavezu jačao je tijekom 1942. godine te je i sam Mussolini reagirao svojim "čuvenim" brzojavnim odgovorom *Nulla osta* (*Nema prepreke izručenju*). Talijanska vojska i činovnici ministarstva vanjskih

¹⁸ 20. siječnja 1942. na Konferenciji u vili Wannsee (u okolici Berlina), vrh *Reichssicherheitshauptamt* (Glavnog ureda za sigurnost Reicha, RSHAA) donio je odluku o Konačnom rješenju židovskog pitanja, o fizičkom istrebljenju Židova diljem Europe. Dokumentu Odluke konferencije priložen je popis broja Židova koje se iz pojedinih europskih zemalja (okupiranih, "savezničkih", poput Italije, Mađarske, NDH-a, Slovačke i predjela s posebnim statusom u Poljskoj) treba deportirati u "istočne predjele Njemačkog Reicha", gdje će biti "podvrgnuti Konačnom rješenju". Broj Židova u "Hrvatskoj" naveden je prema stanju na dan 20. siječnja 1942. – 40 000 osoba. Odluke Konferencije u Wannseeu: H. M. SMYTH *et al.*, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, serija D, sv. XII. i sv. XIII., Washington, 1962.

¹⁹ O mreži pripadnika talijanske vojske i civilnih vlasti koje su se opredijelili za spašavanje Židova pisali su Léon Poliakov i Jacques Sabille, *Jews under the Italian Occupation*, 1956. Autori su sakupili dokumente o spasonosnim talijanskim pothvatima, zahvaljujući kojima su oni sami također izbjegli smrt u "konačnom rješenju".

poslova odgovorili su njemačkim izaslanicima da će oni sami preuzeti pripreme, interniranjem svih Židova u specijalne logore. Odgovor je bio sročan tako da je tada zadovoljio Nijemce, a Italiji je kupio vrijeme.²⁰

Talijanska vojska, nadležna u Drugoj okupacijskoj zoni, osposobila je logor u Kraljevici, ali je u svibnju 1943. godine logoraše iz Kraljevice, iz sigurnosnih razloga, premjestila u logor Kampor na otoku Rabu – zbog njegove veće udaljenosti od kopna i stoga teže dostupnosti njemačkim ili ustaškim agentima.

U logoru u Kraljevici talijanska je vojska preuzela zapovjedništvo, s time da je (nominalni) zapovjednik general Vittorio Amato upravljanje logorom i zastupanje interesa i potreba zatočenika prema zapovjedništvu prepustio samim zatočenicima.²¹ Oni su formirali "logoraški odbor", koji je, uz brigu za sve materijalne potrebe uznika održavao i ideološko osposobljavanje te pripremu za "samooslobođenje", iako su se u prvoj polovini 1943. godine izgledi za oslobodilačke akcije činili prilično nerealnima, ostvarivim tek u dalekoj budućnosti. Usprkos tomu, logoraši su se pripremali na taj daleki cilj: stariji, iskusni logoraši, među njima i austrijski glazbenik Fritz, bivši austrougarski pješadijski časnik s ratnim stažem u Prvome svjetskom ratu u Rumunjskoj i na talijanskoj bojišnici, održavali su "vojne tečajeve" u kojima su sudjelovali i austrijski Židovi i Židovke.²²

Kriza u talijanskoj vladi na početku 1943. godine (koja je u srpnju 1943. vodila do svrgnuća Mussolinija) i žestoke ofenzive u zaleđu Primorja i Dalmacije, potaknuli su talijansku vojsku na premještanje logoraša iz Kraljevice u logor Kampor na otoku Rabu, gdje su bili internirani zarobljeni slovenski i hrvatski partizani.²³ Cilj te akcije bio je – kako se da zaključiti iz glasina koje su doprle do logoraša – prebaciti internirce na područje iz kojeg će biti moguće evakuirati što više njih morskim putem u Italiju. Osim toga, Wehrmacht na početku prodora prema Dalmaciji nije bio dovoljno opremljen za djelovanje na moru.²⁴

Na Rabu su životni uvjeti u logorima bili neusporedivo lošiji i teži nego u Kraljevici. Tlo na kojem su se bili podigli šatori (uglavnom za Slovence i

²⁰ Daniel Carpi rekonstruirao je diplomatske napore talijanskih dužnosnika radi zadovoljenja njemačkih diplomata, kupnje vremena i maksimalne sigurnosti tih interniraca, otprilike 1200 osoba. (D. CARPI, 1977, 465–553)

²¹ O funkcioniranju (samo)uprave svoja je iskustva opisao Branko Polić u svojem djelu *Imao sam sreću (Autobiografski zapisi 1. 11. 1942. – 24. 12. 1945.)*, Durieux, Zagreb, 2006.

²² B. POLIĆ, 2004, 266.

²³ O logoru u Kamporu: C. S. CAPOGRECO, 2011, 132–136.

²⁴ M. CATTARUZZA, 2007.

Hrvate), ali i kamene barake bilo je močvarno. Logor je bio udaljen od izvora hrane i pitke vode – i to usred ljeta. Stražari su bili ogorčeni i okrutni, poglavito zapovjednik Vincenzo Cuiuli. No, iz grada Raba prodirale su u logor vijesti o padu Mussolinija i o pripremama kabineta Pietra Badoglija u Brindisi za bijeg u sjedište savezničkog stožera. Tada su se izgledi za moguće "samooslobađanje" činili realnijima, tako da su logoraši "pojačali" svoje vojne vježbe.²⁵

Zašto se Italija toliko zalagala za zaštitu židovskih izbjeglica? Citirani dokumenti (Poliakov te Sabille i Carpi) tvrde da su talijanski vojni i politički krugovi iskreno i svesrdno nastojali spasiti Židove od njihove ratne sudbine, za koju su talijanski krugovi znali od samog početka tih planiranja, a nekolicini se talijanskih časnika čak i imala prilike uvjeriti u to u nacističkim koncentracijskim logorima. Talijanski povjesničari ne isključuju mogućnost da se radi o diplomaciji i kalkuliranju radi suđenja nacionalsocijalističkim dužnosnicima zbog zločina protiv čovječnosti, ili eventualnih mirovnih pregovora, tijekom kojih bi Italija mogla umanjiti svoju odgovornost za sudjelovanje u Hitlerovu ratu zbog spašavanja Židova. Bez obzira na kalkulacije, sve do kapitulacije Italije, židovski internirci u Kraljevici, zatim na Rabu (i oni u logorima po Dalmaciji) bili su spašeni. Talijanska povjesničarka Marina Cattaruzza čin talijanskih vojnih i civilnih dužnosnika okvalificirala je kao "svijetlu točku u inače ne baš slavnoj prošlosti talijanske vojske u Drugome svjetskom ratu". Italija je bila jedini satelit Njemačkog Reicha, koji je Nijemcima odbio izručiti Židove koji su bili talijanski državljani, a zaštitu je proširila i na strane Židove izbjeglice na svome teritoriju.²⁶

Oslobođeni uznici Kampora - pred novim bijegom i novim borbama

Logor Kampor uoči talijanske kapitulacije

Osnivanje "Židovskog/Jevrejskog bataljuna"

9. rujna 1943., dok su logoraši razoružavali logorske straže, zapovjednika Vicenza Cuiulija trebalo je "obrađivati" dok se ne preda. Polaznici Vojnog tečaja, 350 uglavnom mladih muškaraca i žena, osnovali su "Židovski bataljun" (poznat i kao "Jevrejski bataljun").²⁷ Židovski odbor, što su ga zatočenici sastavili kao svoje zastupstvo pred zapovjednikom logora, poslao je vijest o tome putem

²⁵ B. POLIĆ, 2006, 104.

²⁶ M. CATTARUZZA, 2007.

²⁷ Sjećam se sa zahvalnošću da je pokojni gospodin Aleksandar Lebl, iz Beograda, svoja sjećanja na zatočeništvo u Kamporu dijelio i sa mnom, potvrdivši time i Romanove detalje tijeka oslobađanja logora (2008. godine).

osoba za kontakt u gradu Rabu – ilegalnih komunista – Glavnom štabu (GŠ) Narodnooslobodilačke vojske (NOV) u Otočcu. Na kopno je poslano i oružje iz logorskog skladišta i sve što je imalo ikakvu vrijednost, čak i namještaj i instrumenti iz logorske ambulante.²⁸

Židovski bataljun poduzeo je prvu borbenu akciju već u noći s 13. na 14. rujna 1943. Brodom "Senj" otplovila je skupina od 120 pripadnika bataljuna na Cres, kao izvidnica, s ciljem prikupljanja podataka o vojnim prilikama na otoku²⁹. U Osoru su razoružali talijansku posadu i zaplijenjeno oružje dopremili na Rab. Od 22. do 24./25. rujna 1943. oni su uz pomoć partizana s Krka organizirali odlazak četnika s otoka, ostvarivši tako potpunu partizansku kontrolu nad Cresom i Lošinjem.³⁰ Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske cijenio je entuzijazam židovskih boraca, zbog propagandističkog utjecaja na civilno stanovništvo na partizanskom teritoriju. Narod je trebao prihvatiti da je partizanska borba doista općenarodni i oslobodilački, a ne isključivo komunistički projekt.³¹ Ipak, bataljun je raspušten jer su njegovi pripadnici, zbog slabe vojne obučenosti i nedostatka iskustva, mogli postati lak plijen njemačkih ili ustaških snaga, pa bi bataljun bio uništen. Stoga su raspoređeni na više jedinice VII. udarne ličke brigade u kojima su sudjelovali u borbama na Baniji, Kordunu, u Bosanskoj krajini, u Posavini i Slavoniji, a pred kraj rata u borbama protiv njemačkih jedinica, koje su iz Trsta nastojale prodrijeti do granice s Austrijom.³²

Na vijest o kapitulaciji Italije pred saveznicima su samo malobrojni logoraši odahnuli, uvjereni da je rat za njih "gotov". Većina je računala na to da Nijemci neće tek tako prepustiti talijanske predjele i omogućiti iskrcavanje Saveznika u Dalmaciji. Njemačka strategija za obalu Jadrana te Italiju i Primorje s Dalmacijom i Crnom Gorom računala je s tim da će Britanci što je brže moguće slati svoje ratne brodove i iskrcati se na zapadnoj i istočnoj obali – i da se zato

²⁸ C. Z. DANON, *Preživjeli smo Drugi svjetski rat*, URL: <https://www.jews.ba/post/283/Prezivjelismo-drugi-svjetski-rat> (2025-09-15) Cezar Zadik Danon rođen je 1929. u Mostaru, a poslije smrti roditelja, pedesetih godina prošloga stoljeća, otišao je sa suprugom, muslimankom, u London, gdje je 2015. umro.

²⁹ K. PRIBILOVIĆ, 1975, 352; *Vojna enciklopedija*, 1965, 680.

³⁰ A. GIRON, 2004, 165–169. Tada su partizani počinili jedne od prvih masovnih likvidacija neprijatelja, četnika. Ubijeni su bačeni u kraške jame između Grižana i Lokava. O sudjelovanju na desantu iz e-pošte Ane Leble (31. 5. 2017.); A. GLAVIČIĆ, 2001, bilj. 25. Ante Glavičić saznao je od senjske mještanke da su četnici s Krka dovedeni u selu Breza ponad Bribira i ondje su ih ubili partizani.

³¹ To su riječi dr. Pavle Gregorića na II. zasjedanju ZAVNOH-a: HR-HDA-206, ZAVNOH – Inicijativni odbor, kut. 2, bb., Tekstovi govora Drugog zasjedanja – radni dio, 8–11.

³² A. GIRON, 2004; J. ROMANO, 1973, 38.

treba, prije Britanaca, utaboriti na prostoru između Rijeke, Splita, Dubrovnika i Durrësa u Albaniji. Iskrčavanje saveznika u Dalmaciji bila je svojevrsna "fiksna ideja" nekih židovskih izbjeglica. Od početka njemačke okupacije Kraljevine Jugoslavije, među Židovima su kružile glasine da će Velika Britanija, na inzistiranje brojnih židovskih imigranata tamo, Njemačku napasti u Sredozemlju i iskrcati se na dalmatinskoj obali. Židovske izbjeglice po Dalmaciji očekivani iskrcaj čekale su kao "ozebli sunce" iako nisu imale nikakvih pouzdanih pokazatelja za to da Britanci to zaista namjeravaju – puka želja, ali za izbjeglice i velika nada. Doduše, u britanskim planovima pojavilo se iskrčavanje u Dalmaciji kao jedna od strateških mogućnosti, ali stvarno kao rezervna varijanta. Spašavanje Židova od Nijemaca u tim planovima nije igralo nikakvu ulogu.³³ Nadu da će Saveznici, odnosno Britanci, spasiti Židove od Nijemaca održavala je na životu logoraše u Kraljevici. Kada je snažno buknuła vijest o talijanskoj kapitulaciji, spoznaja da su gajili puku iluziju teško im je pala.³⁴

1. Saveznička okupacija priobalnog pojasa Sjevernog Jadrana

15. rujna 1943. Nijemci su okupirali Rijeku i zatim krenuli prema Dalmaciji.³⁵ Njemačko napredovanje iz Rijeke duž Primorja zaustavili su partizani iz Gorskog kotara i Like. Njemačke su snage držale u kotaru Crikvenica liniju između Crikvenice i Novog Vinodolskog sa zaleđem te u rubnim dijelovima Gorskog kotara (do Vrbovskog i Ravne Gore). XIII. primorsko-goranska (partizanska) divizija nije bila dovoljno jaka da ih nadvlada, tim prije što je ona morala čuvati zaleđe od ustaških snaga na potezu između Karlobaga i Senja, jedinim putem za prijevoz rapskih zatočenika na partizanski teritorij.³⁶

Partizan s položaja u Drežniku, bečki gimnazijalac Imre Rochlitz, naknadno je saznao (u partizanskom logoru u Gospiću) da su izbjeglice koje su iz Raba krenule na vlastitu ruku i stigle u Novi Vinodolski uletjele u klopku koju su im Nijemci postavili. Svi su deportirani u tršćanski koncentracijski logor *Risiera di San Sabba*. Branko Polić, međutim, čuo je od svjedoka deportacije iz Novog Vinodolskog da su Nijemci te Židove provizorno zatvorili u prazne zgrade u Opatiji, tj. u sjedištu vojnog zapovjedništva Operativne zone "Jadransko primorje", iz kojeg su neki uspjeli pobjeći.³⁷

³³ B. POLIĆ, 2006, 162.

³⁴ J. STEINBERG, 1990, 82.

³⁵ J. STEINBERG, 1990, 245, 246.

³⁶ A. GIRON, 2004, 231–233.

³⁷ B. POLIĆ, 2006, 308.

2. *Senj i saveznički prodor prema Dalmaciji*

U listopadu 1943. Nijemci su počeli snažno bombardirati Senj da bi spriječili uspostavu partizanske vlasti u gradu. Napadi su trajali do studenoga 1943. Tada je neutralizirana snažna ustaška posada u Senju i Gospiću.³⁸ Tek je tada partizanima pošla za rukom uspostava kompaktnog oslobođenog teritorija između Karlobaga, Vrbovskog i Ravne Gore, od Novog Vinodolskog do Cesarice na jugu i preko okruga Gorski kotar do Bele krajine u Sloveniji.³⁹ Slijedom oficirove preporuke, obitelj Levinger i Imre Rochlitz sa svojim su rođacima krenuli prema Senju i prolazili kroza njega baš za jednog od snažnih zračnih napada Nijemaca na Senj.⁴⁰

Senj je u listopadu 1943. godine postao sjedištem Drugoga pomorskog obalnog sektora, Komande primorskoga područja. Okružne organizacije za Hrvatsko primorje te kotarske i gradske organizacije započele su svoje djelovanje u gradu. U gradu je zaživjela izdavačka i kulturno-prosvjetna djelatnost. Grad Senj bio je prometno povezan s mnogim hrvatskim kopnenim i otočnim pristaništima, a budući da je već imao skladišta soli, postao je i glavna luka za transport soli iz paške solane prema unutrašnjosti Hrvatske.

Prvo bombardiranje Senja trajalo je dva dana, 7. i 8. listopada 1943. U tim napadima porušeno je gotovo 50 % važnijih objekata u gradu. Prema nepotpunim podacima, u Senju je poginulo oko 150, a u Novom 9 ljudi. Potopljen je ili oštećen veći broj brodova u senjskom pristaništu.⁴¹

U bombardiranju Senja poginuo je, uslijed pada savezničkog zrakoplova, mladić židovskog podrijetla, no u Senju ne postoji njegov spomenik. Priča o napadu lovcem-bombarderom Bristol-Beaufighterom NT997 otima zaboravu jedan tragični ratni događaj. Taj događaj, bez sumnje, zaslužuje svoje mjesto u prezentaciji senjske povijesti kao podsjetnik na nepredvidivi i okrutni ratni vihor koji se, nošen zvukovima tutnjave zrakoplovnih motora i fijucima bombi, nadvio nad gradom u Drugom svjetskom ratu. Dijelovi srušenog zrakoplova, poput mnogih drugih koji leže zaboravljeni u zagrljaju "plave grobnice" Jadrana, danas su prepušteni propadanju, uništavanju i nesavjesnim postupcima znatizeljnih ronilaca. Stoga bi trebalo pronaći način da se stanje

³⁸ A. GIRON, 2004, 224–232.

³⁹ A. GIRON, *ibid.*

⁴⁰ I. ROCHLITZ, 2011, 120, 121. Senj je trpio zračne napade saveznika 15. rujna, 8. i 9. listopada 1943. pa zatim od 15. lipnja 1944. do 24. veljače 1945. Budući da je Imre Rochlitz izbjegao njemački prodor prema Dalmaciji, zacijelo je prošao Senjem 15. rujna ili 8., odnosno 9. listopada 1943.

⁴¹ M. SOBOLEVSKI, 2003, 367–368.

olupine dokumentira te da se ona primjereno zaštititi. Posmrtni ostatci članova posade, višeg časnika Alana Russella Vancea i nižeg časnika Alexandra Morrisa Medalieja nikada nisu pronađeni, a njihova pogibija trajno je komemorirana na spomeniku *Malta Memorial* podignutom u čast savezničkih pilota stradalih u službi Commonwealtha, gdje se među više od 2200 komemoriranih imena mogu pronaći i ona njihova.⁴² No, pjeskovito dno senjske luke prekriveno ostacima srušenog zrakoplova pravo je posljednje počivalište poginulih pilota. U skladu s time, žrtvama u čast, a nama na ponos, bio bi hvalevrijedan čin i važna civilizacijska gesta kada bi se na gatu sv. Ambroza (Mađarskoj rivi), na lukobranu ili svjetioniku, nedaleko od mjesta pada, postavila spomen-ploča koja bi komemorirala taj događaj oplemenjena upečatljivim stihovima iz poeme "Resurrexit": *He who perished in a high plume of flame and dark smoke – the rubble extinguished in the waves – has no ear for the smothered bell of death. (Onaj koji poginu u visokom oblaku plamena i mračnog dima – ruševine ugašene u valovima – nema sluha za prigušeno zvono smrti).*⁴³

3. Senj – središte organiziranja oslobođenih logoraša za partizansko područje⁴⁴

Spašeni logoraši iz logora Kapor trebali su biti evakuirani na kopno iz Senja, na područje između Otočca i Slunja, dakle više prema Kordunu, a ne iz Jablanca izravno na kopno. Rubni predjeli južne Like trpjeli su 1943. i 1944. godine "prelijevanja" velikih ustaško-njemačkih ofenziva protiv partizana na teritorije koji su se već nalazili pod partizanskom vlašću. Zbog stalnih napada neprijateljskih postrojbi i nemogućnosti obrade polja u Lici je zavladao velika nestašica hrane.⁴⁵

Premještanje članova "Židovskog bataljuna" preko luke u Rabu u Jablanac i dalje u Senj počelo je u drugoj polovini rujna 1943., malim ribarskim brodovima.⁴⁶ Mladi članovi bataljuna krenuli su iz Jablanca pješice. U Senju su vojni kamioni preuzimali starije i onemoćale osobe te ih prebacivali u Brlog, gdje su dobili smještaj u privatnim kućama. Mlađi su, unatoč lošim vremenskim

⁴² P. DOMINES PETER, 2019, 297–324; A. GLAVIČIĆ, 2001, 211–252.

⁴³ P. DOMINES PETER, 2019, 252.

⁴⁴ J. STEINBERG, 1990, 82.

⁴⁵ HR-HDA-207, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske – Odbor (ZAVNOH); kut. 8, br. 21471/44, 28. 4. 1944., 3.; Izvještaj Socijalnog odsjeka ZAVNOH-a Tajništvu ZAVNOH-a.

⁴⁶ K. PRIBILOVIĆ, 1973; K. PRIBILOVIĆ, 1975.

uvjetima i nadolazećoj zimi, krenuli pješice.⁴⁷ Jednu skupinu, koja se umjesto na kopno, zaputila prema Kvarneru, njemačka je ophodnja opkolila i zarobila u Novom Vinodolskom. Prema nekim informacijama, ta je skupina deportirana u tršćanski koncentracijski logor Risiera di San Sabba.⁴⁸ Branko Polić čuo je od svjedoka deportacije iz Novog Vinodolskog da su Nijemci te Židove provizorno zatvorili u prazne zgrade u Opatiji u sjedište vojnog zapovjedništva Operativne zone "Jadransko primorje", iz kojeg su neki uspjeli pobjeći.⁴⁹

Evakuacija civila s otoka Raba započela je početkom listopada 1943. Ona je morala biti provedena u više etapa. Evakuirani su mogli ponijeti samo ono najnužnije, budući da su im partizani mogli osigurati tek malen broj plovila, jer se partizanska mornarica tek počela izgrađivati.⁵⁰ S raspoloživim brodovima morali su, uoči očekivanog prodora Wehrmachta u Primorju, užurbano prebacivati ostavljeno talijansko oružje s opremom iz bivših talijanskih garnizona u Primorju na kopno. Nekoliko brodova ostavljeno je ribarima radi opskrbe lokalnog stanovništva i prijevoza ranjenih partizana na Vis, a potom u bazu Jugoslavenske misije u Bariju, gdje je djelovao i Sanitetski štab.⁵¹ U Senju su vojni kamioni preuzimali starije i onemoćale osobe te ih prevozili u Brlog.⁵² Civili koji su iz Senja i Karlobaga stigli u Otočac, odande su u manjim skupinama nastavili put prema Kordunu i Baniji.⁵³ Bečanin Imre Rochlitz, koji je sa svojim rođacima iz partizanskog logora u Drežnici (u zaleđu Novog Vinodolskog), krenuo prema Senju, doživio je ondje snažno bombardiranje grada njemačkim zrakoplovima.⁵⁴

Za organizaciju prolaska kolona rapskih logoraša kroz Senj i njihovu opskrbu brinuo se Viktor Hajon, student iz Tuzle (rođen 1914.), član Logorskog odbora iz Kampora, koji je potom imenovan sekretarom Komiteta KPH pri Komandi mjesta Senj.⁵⁵

Njemačko je zrakoplovstvo tuklo grad Senj 7., 8. i 9. listopada 1943. u sklopu opsežne njemačke ofenzive na područje Gorskog kotara i Hrvatskog

⁴⁷ HR-HDA-207, ZAVNOH; kut. 8, br. 21443/44, 20. 3. 1944.; br. 2. 1461/44, 28. 4. 1944.

⁴⁸ I. ROCHLITZ, 2011, 120, 121.

⁴⁹ B. POLIĆ, 2006, 8.

⁵⁰ O. TIĆAC, 1981, 8; O. TIĆAC, 1979. Talijanska je vojska pri odlasku iz Primorja ostavila znatan broj parobroda te većih i manjih motornih brodova. Partizani su ih naoružali i koristili za održavanje sigurne plovidbe po moru te za prijevoz opreme, hrane, boraca, ranjenika:

⁵¹ O. TIĆAC, 1981; O. TIĆAC, 1979; K. PRIBILOVIĆ, 1973.

⁵² HR-HDA-207, ZAVNOH; kut. 8, br. 21443/44, 20. 3. 1944.; br. 2. 1461/44, 28. 4. 1944.

⁵³ C. Z. DANON, *Preživjeli smo Drugi svjetski rat*, URL: <https://www.jews.ba/post/283/Prezivjelismo-drugi-svjetski-rat> (2025-09-15)

⁵⁴ I. ROCHLITZ, 2011, 120, 121.

⁵⁵ J. ROMANO, 1980, 383.

primorja⁵⁶ radi razbijanja partizanskih uporišta, iz kojih su partizani zaustavljali napredovanje neprijatelja prema Dalmaciji s jedne strane, a prema Kordunu i njemačkim jedinicama oko Zagreba s druge. Najviše je stradala gradska jezgra. Rezultat preciznih njemačkih zračnih napada 7. i 8. listopada bio je trideset poginulih građana i oko dvadeset i dvoje stranaca koji su se tada zatekli u Senju. Potopljen je i parobrod "Istra". Ljudske žrtve, kao i oni lakše i teže ranjeni nisu nikada u potpunosti i precizno evidentirani. Također, tijekom 1944., pa sve do travnja 1945. Senj je trpio zračne napade – ukupna bilanca: do temelja je porušeno gotovo 50 % grada, a preostale kuće i gospodarske zgrade te komunalni i industrijski objekti većinom su lakše i teže oštećeni. Tek oko 25 % zgrada moglo se koristiti za smještaj. Napadima na luku uništena je lučna infrastruktura i više brodova. Prema procjenama – uz Slavonski Brod i Zadar – Senj je bio najrazoreniji grad u Hrvatskoj.

Imre Rochlitz i njegovi rođaci prolazili su kroz Senj tijekom tih zračnih napada, kao veća kolona židovskih dobrovoljaca iz partizanskih logora u Drveniku i Drežnici. Vladimir Miler/Müller iz Zagreba (u Izraelu Zeev Milo), kao i rođaci Slavka Goldsteina, pridružili su se koloni (također iz Drežnice).⁵⁷

Preko Vratnika su se vozili konjskim zapregama te su u siječnju 1944. stigli u Liku. Zadržali su se nedaleko od Kopolja jer su se Ferdinand, Robert i Julius Rochlitz te strina Camilla morali odmoriti. U Drenovom Klancu upali su u zasjedu SS-ove čete i ondje bili strijeljani.⁵⁸ Goldsteinovi su na maršu kod Kopolja upali u zamku SS-ove izvidnice i odvedeni – u nepoznato. Nakon kraja rata, strani povjesničar i istraživač Holokausta pronašao je u matičnim knjigama umrlih ("Auschwitz – Sterbebücher") imena koja je istraživač, zajedno s potomcima, identificirao kao ubijene žrtve iz karlovačko-zagrebačke obitelji Goldstein.⁵⁹

Imre Rochlitz i njegov ujak pridružili su se u Lici Narodnooslobodilačkoj vojsci kao civili iz zahvalnosti zbog pomoći partizana pri spašavanju iz logora,

⁵⁶ K. LEVIČNIK, 1967/1968, 170; K. PRIBILOVIĆ, 1979; A. GIRON, 1979. Njemačke i ustaške snage, u siječnju 1944., iz Vinodola s jedne strane te iz smjera od Karlovca, Ogulina i Modruša prema Brinju, Otočcu i Gospiću s druge strane, zauzele su priobalni pojas između Novog Vinodolskog, Senja i Podgorja do Karlobaga. Glavnina partizanskih snaga potisnuta je prema istoku, a manji dio, oni koji su sudjelovali u oružanom sukobu, ostao je na području oko Drežnice, Vrhovina i Plitvica. Početkom 1945. krenula je njemačko-ustaška proljetna ofenziva prema zapadu Hrvatske, a koju su u ožujku 1945. zaustavile dalmatinske partizanske snage.

⁵⁷ S. GOLDSTEIN, 2007, 409.

⁵⁸ I. ROCHLITZ, 2011, 124, 125.

⁵⁹ S. GOLDSTEIN, 2007, 410.

kao i zadivljenosti njihovim idealizmom. Vjerovao je da je moguće odvojiti partizansku borbu od ideologije Komunističke partije. Nije se dao slomiti pod pritiskom svojih pretpostavljenih, koji su ga htjeli pridobiti da se učlani u Komunističku partiju. Opravdavao se da kao Židov i stranac ne bi mogao biti od koristi Komunističkoj partiji Jugoslavije. Slutio je da je time stavio glavu na panj s obzirom na to da je vidio i doživio kako su zapovjednici poslali drugove koji su pali u nemilost u "kaznene ekspedicije" i stoga je smišljao kako se izvući iz partizanske vojske. Legalno je to bilo moguće samo formalnim otpustom iz NOV-a, a takav bi dobivali stručnjaci koje je ZAVNOH tražio za konkretne civilne zadatke.⁶⁰ Za strance u službi partizanske vojske taj kriterij nije vrijedio. Rochlitzu su iskusniji drugovi ukazali na to da bi podnošenje molbe za demobilizaciju bilo jednako dezerterstvu. Pripadnici partizanske vojske jednostavno su "znali previše" – previše toga što bi moglo kompromitirati partizansku borbu, upoznali su stvarno lice (nekih) partizana i partizanskog pokreta.⁶¹

Njegov logorski, a zatim partizanski drug, Bečanin Franz Schulbaum,⁶² dobio je otpust iz NOV-a zbog višekratnih teških ranjavanja u borbi. Gimnazijalac Kurt Pollak, koji je s njim dijelio internaciju u Kraljevici i Kaporu, uspio je dobiti željeni potpis pod demobilizacijsku potvrdu i pravo izlaza iz Jugoslavije. Već je bio u transportu, kojim su njegovi roditelji krenuli prema Dalmaciji, no zapovjednik ga je izvukao iz vozila i dao ga uhititi. Godinama kasnije, nakon upornog traganja, uz pomoć jugoslavenskog konzularnog predstavnika u SAD-u, dobili su obavijest da je Kurt Pollak umro u zatvoru. Imre Rochlitz vjeruje da ga je ustrijelio njegov zapovjednik osobno.⁶³ Godine 1944. Imre je konačno uspio pobjeći iz partizanske vojske. U partizanskoj uniformi uspješno se pravio da prati konvoj ranjenih partizana, a njegovo arogantno ponašanje osiguralo mu je primjeren autoritet kod brojnih partizanskih kontrola uz cestu. Na taj je način prošao sve kontrole propusnica i stigao do luke u Splitu, gdje je britanski ratni brod čekao kandidate za evakuaciju.⁶⁴

⁶⁰ HR-HDA-206, ZAVNOH (inicijativni odbor), kut. 5, br. 2971-536/44.

⁶¹ I. ROCHLITZ, 2011, 125–130; Z. MILO, 2002, 196, 197, 209.

⁶² Franz Schulbaum ne nalazi se na popisima žrtava: www.doew.at i orgwww.yadvashem.org. (2025-12-03)

⁶³ Z. MILO, 2002, 187 i 188. Na popisu www.doew.at nalazi se Kurt Wilhelm Pollak iz Beča, Glockengasse, s naznakom "ubijen u Shoi", ali bez mjesta i datuma www.yadvashem.org (2025-05-02). Dvadeset i jedna osoba istog imena i prezimena. Iđentičan slučaj iznio je i Z. MILO, 2002, 216.

⁶⁴ I. ROCHLITZ, 2011, 189–196. U Brindisiju se Imre Rochlitz zaposlio u uredu UNRRA, koji je tada pomagao Židovima emigrirati u Palestinu i u SAD.

4. Njemačka ofenziva u Gorskom kotaru i u Lici

Nijemci su od listopada 1943. godine pripremali okupaciju područja između Rijeke, Gorskog kotara i Like kako bi uspostavili vezu između Zapadne Hrvatske i državnog teritorija NDH-a, čime bi oslobodili glavne prometnice kroz Liku prema Senju te cestu Rijeka – Trst.⁶⁵ Okružni Narodnooslobodilački odbor za Liku još je u listopadu 1943. izdao upute svim mjesnim narodnooslobodilačkim odborima za evakuaciju stanovništva: odbornici moraju po mogućnosti ostati uz zbjegove i pobrinuti se da ljudi ne bježe glavom bez obzira, u panici. Samo kompromitiranim članovima NOO-a ZAVNOH je priznao pravo na bijeg. Službenici ZAVNOH-a morali su ostati na svojim mjestima, ne samo zbog toga da ne bi širili paniku nego i zato da služe kao uzor hrabrosti i požrtvovnosti.⁶⁶

Njemačka vojna operacija počela je u siječnju 1944. i ugrožavala je tijekom veljače 1944. područje od Ogulina (i predjele Like) do zaleđa Senja (te istočne obronke Kapele).⁶⁷ Glavni štab NOV-a i POH-a evakuirao je još od kraja 1943. stanovništvo Like i neke odjele Centralne partizanske bolnice iz Slunja, prema Baniji.⁶⁸ "Rapski Židovi" nastanjeni u ličkim selima, svojevrijedno su krenuli u bijeg, iako je Odbor na području Like zabranio pojedinačna kretanja. Organiziranje evakuacije Židova preuzeli su okružni i mjesni narodni odbori i po jedan predstavnik Židova po mjestima njihova naseljavanja.⁶⁹ Snažniji i zdraviji nisu čekali, nego su se probijali, od sela do sela, po čiči zimi, vijavicama i snježnim zapusima usprkos, prema sjeveroistoku, preko spaljenih sela uz Plitvička jezera, u smjeru Banije.⁷⁰ U malobrojnim zaseocima, gdje je stanovništvo ostalo, domaće je stanovništvo te zbjegove doživljavalo kao opterećenje u ionako teškim uvjetima i ponašalo se, negdje solidarnije, negdje negostoljubivo.⁷¹ Sudionici zbjegova učili su kako si mogu sami pomoći. Nabavili bi kozu ili ovce ili se zaposlili u partizanskim logorima, radili za seljake.⁷² No, suživot Židova s ličkim, ruralnim stanovništvom, bio je težak objema stranama. Prihvatanje dodatnih nekoliko

⁶⁵ A. GIRON, 1979, 236–239, 246.

⁶⁶ HR-HDA-207, ZAVNOH, f. 3, br. 2541/1491 od 21. 10. 1943.

⁶⁷ B. POLIĆ, 2006, 156.

⁶⁸ B. POLIĆ, 2006, 266.

⁶⁹ HR-HDA-207, ZAVNOH, kut. 7, br. 2.1188-1229/44.: Izvještaj Komisije za prijenos kuhinja i uređenje kuhinja za izbjeglice i za evakuirani živalj u Slunju, Rakovici i Topuskom.: kut. 8, br. 2.1384/44, 26. 1. 1944.: Komisija moli za namirnice 21. 10. 1944.

⁷⁰ O evakuaciji Ličana vidi A. GIRON, 1979, 241.

⁷¹ HR-HDA-207, kut. 8, br. 21424/44, 29. 2. 1944 i br. 21438/44, 20. 3. 1944.

⁷² C. Z. DANON, *Preživjeli smo Drugi svjetski rat*, URL: <https://www.jews.ba/post/283/Prezivjelismo-drugi-svjetski-rat> (2025-09-15)

stotina ljudi, velik broj starijih osoba, djece i majki bio je pretežak ispit ljudske solidarnosti, nedostajalo je stambenog prostora.⁷³ Iz straha od ustaških upada na partizanskih teritorija i hvatanja pokojeg bivšeg logoraša, članovi zbjegova bacili bi svoje dokumente i nadijevali bi si imena i prezimena domaćeg stanovništva. Uvijek su bili spremni brže-bolje pobjeći u obližnje šume. Neki bi bježali od mjesta do mjesta u potrazi za sigurnijim skrovištima i većim zalihama hrane, ali vojska je nemilice rekvirirala, unatoč opetovanim upozorenjima i zabranama ZAVNOH-a. Domaće je stanovništvo sa zbjegovima dijelilo oskudicu, što, nažalost, nije pospješilo međusobno razumijevanje.⁷⁴ Zbog stalne psihičke napetosti buknu bi antisemitski ispadi domaćih. Ni lokalni policijski organi ni službenici nisu bili imuni na takve predrasude jer su Židovi, koji bi došli u sukob s njima, stekli dojam da su lošije i strože kažnjavani od domaćih izgređenika. ZAVNOH je predrasude i napade zbog "rase" ili "nacionalnosti" shvaćao ozbiljno i slijedila su upozorenja⁷⁵: *Ne možemo trpjeti da se zbog neodgovornosti pojedinaca sumnjiče organi narodne vlasti zbog neljudskog postupanja prema židovskim izbjeglicama. U našim uredima nagomilavaju se tužbe protiv pojedinih pripadnika narodnooslobodilačkih odbora, da se unatoč našim okružnicama prema pojedinim Židovima ili prema skupinama židovskih izbjeglica postupa nekorektno i čak otvoreno neprijateljski.*⁷⁶

Za bolju organizaciju opskrbe ZAVNOH je zadužio ne samo domaće stanovništvo nego i one članove židovskih zbjegova koji su čak i u logoru u Kamporu uspjeli spasiti nešto od svojih dragocjenosti i pokretne imovine i morali su nešto od toga odvojiti za zajednički "Socijalni fond za Židove."⁷⁷

U novoj evakuaciji bjegovi su gubili i ono malo što su uspjeli ponijeti sa sobom, a bilo je i krađa. Socijalni odjel ZAVNOH-a za židovski je zbjeg odvojio od svojeg proračuna 200 tisuća kuna, a za najpotrebitije i do 908 tisuća kuna, za odjeću – novac koji je bio nedostatan i za kupnju namirnica.⁷⁸ Ustaljenost života židovskih došljaka dogodila se tek 1944., kada je pokrenuto školstvo i nastava koje su sami organizirali te umjetnički život i zdravstvena zaštita. Neki

⁷³ Uredba: HR-HDA, ZAVNOH; fond 207, kut. 3, br. 2563 i br. 2783 (od 27. 12. 1943.) i br. 2904 pozivom na naredbu br. 1541/43 od 30. 9. 1943; Izvještaj o gradnji bajti.

⁷⁴ C. Z. DANON, *Preživjeli smo Drugi svjetski rat*, URL: <https://www.jews.ba/post/283/Prezivjelismo-drugi-svjetski-rat> (2025-09-15)

⁷⁵ HR-HDA, ZAVNOH, fond 206, kut. 5, br. 360 od 8. 1. 1945. Potpis u ime ZAVNOH-a, Odsjek unutrašnjih poslova, br. 785/44 od 28. 12. 1944. – Leon Geršković i sam je bio Židov.

⁷⁶ HR-HDA, ZAVNOH; kut. 8, br. 21424/44 od 29. 2. 1944.

⁷⁷ HR-HDA, ZAVNOH, fond 206, kut. 3, br. 2633-2891/43 od 30. 12. 1943.

⁷⁸ HR-HDA-207, ZAVNOH, kut. 8, br. 2.1471, 28. 4. 1944.

su narodnooslobodilački odbori novopridošle zbjegove "korisno upregnuli", bez obzira na njihove kvalifikacije. Gospićki je odbor bivše rapske logoraše najprije koristio za "ribanje prostorija" NOO-a u Gospiću. ZAVNOH je intervenirao protiv takva rješenja "za koje ne treba nikakovu specijalnu naobrazbu", tako da te poslove mogu obavljati domaće pučanstvo i "logoraši" – osobe koje su zarobili partizani.⁷⁹ Čišćenje snijega po ulicama i lokalnim cestama, iskopavanje krumpira i ostalih živežnih namirnica iz "trapova" (zemunica) spadalo je u obaveze izbjeglica – mahom nenaviknutih na takve fizičke poslove. Prihvatili su se posla – neki rad, neki nerado, ali svima su oni "mirisali" na logorski režim.⁸⁰

Kad su u proljeće 1944. vlasti uvele radnu obavezu rapskim zbjegovima na Baniji kod seljaka i u obrtničkim radionicama, tijekom liječničkog je pregleda (jedan liječnik iz Glavnog štaba NOV-a i jedan iz ZAVNOH-a) od 330 izbjeglica 7 muškaraca i 40 žena proglašeno radno sposobnima za sve vrste poslova, a 78 muških i 109 ženskih izbjeglica samo za lakše radove – ukupno radno sposobnih bilo je njih 244. Kad su se, međutim, trebali javiti na posao već u 5 sati ujutro, većina je njih uz prosvjede zbog "nedemokratskog postupka prema njima" odbila raditi i raspršila se. Svega devetero njih prihvatilo se poslova. Zapovjednik lokalne vojne komande dao je "bjegunce" privesti, ali i tada su pružali otpor. Njih 33 dao je uhapsiti, a drugi se nisu ni vratili. Devet žena raspoređeno je za rad u dječjim domovima.⁸¹

Iako je Jevrejski odbor u više sličnih slučajeva morao vrbovati za razumijevanje za ljude koji za sobom imaju mjesec logorskog zatočeništva, domaće je stanovništvo prihvatilo glas koji se širio: "Židovi ne vole raditi."⁸² "Židovski zbjeg dočekan je neljubazno i negostoljubivo", žalio se njihov odbor ZAVNOH-u.⁸³

Zaključak

Spašeni iz talijanskih logora s velikim su se idealizmom uključili u Narodnooslobodilačku vojsku, no njihov je idealizam ubrzo splasnulo – kad su u svakodnevicu upoznali i neslućene "druge strane" partizanstva. Narodnooslobodilačku vojsku sačinjavali su i ljudi koji su se pridružili partizanima, neki pod prisilom, neki zbog moguće vojne karijere ili zbog

⁷⁹ HR-HDA-206, ZAVNOH (Inicijativni odbor), kut. 3, br. 2783 od 27. 12. 1943.

⁸⁰ B. POLIĆ, 2006, 165, 166.

⁸¹ HR-HDA-207, ZAVNOH; kut. 8, br. 2.1399 od 4. 2. 1944.

⁸² HR-HDA-207, ZAVNOH; kut. 8, br. 21471/44 od 28. 4. 1944.

⁸³ HR-HDA, ZAVNOH; kut. 8, br. 21424/44 od 29. 2. 1944 i br. 21438/44 od 20. 3. 1944.

sigurnosti za sebe i obitelji, ili iz različitih drugih motiva. Ponijeli su sa sobom u partizane svoje naslijeđene tradicije, ali i predrasude – među njima i protužidovske predrasude. U ratnoj situaciji ideološko školovanje članova partije moralo je "čekati" mirnodopske prilike. "Mnogi su pokazivali simpatiju za jugoslavenske komuniste, ali malo tko se njima pridružio ili je ostao komunist", sažeo je jedan od istaknutih partizana i intelektualaca koji je i napustio komunističke drugove, Slavko Goldstein, komentirajući poslijejugoslavenski komunizam. Protužidovsko raspoloženje nije iščezlo ni pod dojmom "Konačnog rješenja židovskog pitanja". U vremenima kad je na ispitu bila ljudska solidarnost i zajedništvo u nevoljama, tražio se krivac kako bi se prikrla krivnja drugih – i nalazili bi ga u skupinama koje su ionako, sudeći po svemu, "stranci u svakome društvu". Antisemitizam ostaje u glavama nežidova i u mirnodopskim vremenima; više se ne radi o gladi i nestašici te ekonomskim poteškoćama, već nejednakim životnim izgledima.

Literatura

I. Neobjavljeni izvor

Richard PODHORSKY, neobjavljena obiteljska kronika, 1933. – 1944. (obiteljski arhiv)

II. Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv Zagreb

HR-HDA-158, Banovina Hrvatska - Odjeljak za državnu zaštitu (BH-ODZ)

HR-HDA-1512, Arhiv policijskog izaslanika Hansa Helma

HR-HDA-252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva. Židovski odsjek (RUR ŽO)

HR-HDA-206, ZAVNOH, Inicijativni odbor

HR-HDA-207, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske – ZAVNOH (1943-1945)

III. Knjige i članci

Željko BARTULOVIĆ, Neka pitanja iz povijesti Senja, *Senjski zbornik*, 34, 2007, 265–296.

Carlo S. CAPOGRECO, *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940. – 1943)*, Publicistično društvo ZAK, Ljubljana, 2011.

Daniel CARPI, Rescue Attempts during the Holocaust, u: Yisrael GUTMAN – Efraim ZUROFF (ur.), *Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference*, Jerusalem, 1977, 465–507.

Marina CATTARUZZA, *L'Italia e il confine orientale 1866-2006*, Edizione Mulino, Bologna, 2007.

Franz Theodor CSOKOR, *Als Zivilist im Balkankrieg*, Ullstein, Verlag, Berlin, 1947.

- Pio DOMINES PETER, Pad savezničkog zrakoplova Bristol Beaufightera (NT 997) kod Senja u listopadu 1944. godine, *Senjski zbornik*, 46, 2019, 297–324.
- Antun GIRON, Oslobođenje Senja i okolice 1945., *Senjski zbornik*, 7, 1979, 245–251.
- Antun GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Adamić, Rijeka, 2004.
- Ante GLAVIČIĆ, Mjesta pogibije i pokapanja vojnika i civila tijekom Drugog svjetskog rata i poraća na području Grada Senja i primorskih obronaka Kapele i Velebita od 1941. do 1946. (III. dio), *Senjski zbornik*, 28, 2001, 211–250.
- Slavko GOLDSTEIN, *1941. – Godina koja se vraća*, Fraktura, Zagreb, 2007.
- Anna-Maria GRÜNFELDER, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Hrvatskoj 1933. – 1945.*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.
- Michael HOCHEDLINGER, *Thron & Gewehr. Das Problem der Heeresergänzung und die "Militarisierung" der Habsburgermonarchie im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus (1740-1790)*, Graz, Steiermärkisches Landesarchiv, 2021.
- Helena KNIFIĆ SCHAPS, Urbani razvoj Senja i kulturna dobra kao zamašnjak razvoja, *Hrvatska revija*, 3, 2022, 35–53.
- Karel LEVIČNIK, Oslobođenje grada Senja i okolice u aprilu 1945., *Senjski zbornik*, 3, 1968, 176–189.
- Marie-Anne MATARD-BONUCCI, *L'Italia fascista e la persecuzione degli ebrei*, Biblioteca Storica II, Mulino, 2007.
- Zeev MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens. 1941-1945. Mit ausführlicher Beschreibung der historischen Ereignisse*, Wieser Verlag, Klagenfurt, 2002.
- Léon POLIAKOV – Jacques SABILLE, *Jews under the Italian Occupation*, Éditions du Centre, Paris, 1956.
- Branko POLIĆ, *Vjetrenjasta klepsidra*, Durieux, Zagreb, 2004.
- Branko POLIĆ, *Imao sam sreću (Autobiografski zapisi 1. 11. 1942. – 24. 12. 1945.)*, Durieux, Zagreb, 2006.
- Kažimir PRIBILOVIĆ, Pomorski saobraćaj u Hrvatskom primorju od osnivanja II. POS-a do kraja 1943. godine, *Senjski zbornik*, 5, 1973, 355–366.
- Kažimir PRIBILOVIĆ, Senj - baza II. Pomorskog obalnog sektora Mornarice, *Senjski zbornik*, 6, 1975, 351–362.
- Kažimir PRIBILOVIĆ, Jugoslavenska ratna mornarica u borbama za konačno oslobođenje Hrvatskog primorja 1945. godine, *Senjski zbornik*, 7, 1979, 257–273.
- Imre ROCHLITZ, *Accident of Fate: A Personal Account, 1938-1945*, Wilfrid Laurier University Press, 2011.
- Jaša ROMANO, Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat, u: Andrija GAMS *et al.* (ur.), *Jevrejski istorijski muzej: Zbornik*, 2, Beograd, 1973, 1–72.
- Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

- Dennison I. RUSINOW, *Italy's Austrian Heritage 1919-1946*, Oxford, At the Clarendon Press, 1969.
- Alexander SACHER MASOCH, *Die Ölgärten brennen*, Zsolnay, Hamburg-Wien, 1956.
- Howard M. SMYTH *et al.*, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, Washington, 1962.
- Mihael SOBOLEVSKI, Bombardiranje Senja zrakoplovima u Drugom svjetskom ratu, *Senjski zbornik*, 30, 2003, 363–376.
- Jonathan STEINBERG, *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943*, London/ New York, 1990.
- Orfeo TIČAC, Odiseja s ranjenicima na moru, *Senjski zbornik*, 7, 1979, 287–294.
- Orfeo TIČAC, Flotila Drugog Pomorskog obalnog sektora. Od formiranja do povlačenja iz Hrvatskog primorja na Dugi Otok, *Senjski zbornik*, 1, 1981, 147–151.

IV. Enciklopedijski izvor

- Boško ŠILJEGOVIĆ (ur.), *Vojna enciklopedija*, br. 7, Beograd, Redakcija Vojne enciklopedije, 1965.

V. Internetski izvori

- ALEXANDER VON SACHER-MASOCH, *Wien Geschichte Wiki*, URL: https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Alexander_von_Sacher-Masoch (2025-05-24)
- Anna PIZZUTI, *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico*, URL: www.annapizzuti.it/database/rubrica.php (2025-12-03)
- AURELIJE, DIONIZIJE IZ TIBERIJADE, *Židovski biografski leksikon*, URL: <https://zbl.lzmk.hr/?p=314> (2025-05-22)
- CEZAR ZADIK DANON, *Preživjeli smo Drugi svjetski rat*, URL: <https://www.jews.ba/post/283/Prezivjelismo-drugi-svjetski-rat> (2025-09-15)
- CSOKOR, FRANZ THEODOR, *Proleksis enciklopedija*, URL: <https://proleksis.lzmk.hr/16277> (2025-05-24)
- DOKUMENTATIONSARCHIV DES ÖSTERREICHISCHEN WIDERSTANDES, URL: www.doew.at (2025-12-03)
- DRŽAVNOPRAVNO UREĐENJE I NADLEŽNOSTI OKUPACIJSKIH ODNOSNO 'POKROVITELJSKIH' SILA, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <https://enciklopedija.hr/clanak/nezavisna-drzava-hrvatska> (2025-05-22)
- MAX DANIEL HERMANN FRITZ, *Askart*, URL: https://www.askart.com/artist/Max_Daniel_Hermann_Fritz/11032732/Max_Daniel_Hermann_Fritz.aspx (2025-08-04)
- SPOMEN-PODRUČJE JASENOVAC, URL: www.jusp-jasenovac.hr (2025-12-03)
- YAD VASHEM – THE WORLD HOLOCAUST REMEMBRANCE CENTER, URL: www.yadvashem.org (2025-05-02)

WANNSEE-KONFERENZ, *Bundeszentrale für politische Bildung*, URL: www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/240926/vor-80-Jahren-die-wannseekonferenz/2022-01-19

VI. Osobni kontakti

Alexandar LEBL, Beograd (2008.)
Ana LEBL, Split (28. svibnja 2017.)

TOWN OF SENJ – FOREIGN JEWISH REFUGEES ON THE PATH TO THE PEOPLE’S LIBERATION STRUGGLE (LESSONS IN DEALING WITH ANTISEMITISM)

Summary

Although there are no archaeological finds or documents that would testify to the continuous presence of Jews in the town of Senj, an important link to the significance of Senj for Jews is their participation in the people’s liberation struggle. Jews who fled the Independent State of Croatia, as well as Jewish refugees from all European countries under the yoke of Hitler’s Germany, in 1941 sought refuge from Ustasha persecution in the Independent State of Croatia under Italian occupation, in the Croatian Littoral and in Dalmatia. The camps of Kraljevica (from 1st November 1942 to May 1943) and Kapor on the island of Rab (from May 1943 to the capitulation of Italy on 8th September 1943) served precisely to protect the persecuted Jews. When Italy was hastily leaving its occupation zone from 10th September 1943 onwards, members of the NOV (People’s Liberation Army) from the hinterland of the Kvarner islands evacuated the Jews to the mainland, in order to protect them from the German occupiers.

In these rescue operations, Senj made a significant contribution to the transfer of the rescued civilians, who sailed to Senj’s port, on their way to Lika via Vratnik. The "Jewish Battalion", which was established in Rab, consisted of 350 young, military-trained Jews who set off on foot from Senj’s port, and all of these actions took place while Senj, which had been Partisan territory since 14th September 1943, was experiencing the heaviest air attacks by German air forces from 7th-9th October. About twenty people, both residents of Senj and "foreigners who happened to be in the town" (as eyewitnesses wrote in the chronicles), were killed, and many were injured, and almost 50% of the buildings and cultural and historical monuments were destroyed.

The Jews who remained in the Italian camps of Kraljevica and Kapor, and who were later rescued by the Partisans, decided to join the Yugoslav Peoples’ Liberation Struggle out of gratitude. What remains of the history of the Partisan rescue of Jews is the Jewish contribution to the Partisan struggle. The rescue of Jews and their joining the Partisans is also part of the history of Senj.

Keywords: Senj, Jews, People’s Liberation Struggle, Kapor camp, Kraljevica camp, Partisan rescue